

ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА РОСІЙСЬКУ ЯК НАСЛІДОК МЕТИСАЦІЇ

ГАЛИНА НАМАЧИНСЬКА

Дрогобицький державний університет імені Івана Франка, Дрогобич — Україна
fokysnam@ukr.net

ZAGADNIENIE WPŁYWU JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO NA JĘZYK ROSYJSKI JAKO REZULTAT METYSACJI

HAŁYNA NAMACZYŃSKA

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Iwana Franki w Drohobyczu,
Drohobycz — Ukraina

STRESZCZENIE. W celu określenia zjawiska „współoddziaływania języków spokrewnionych” zaproponowany został termin “metysacja”, który jednak nie znalazł szerokiego zastosowania w badaniach językoznawczych. Zaistniałe okoliczności stanowią podstawę do jego aktualizacji. Proces wpływu języka rosyjskiego na język ukraiński został zbadany dość dokładnie, jednak proces odwrotny — wpływu języka ukraińskiego na język rosyjski w praktyce nie jest zanalizowany, chociaż nawet najbardziej ceniony słownik objaśniający języka rosyjskiego końca XIX w. W. Dala zawiera wiele ukrainizmów. Niniejszy artykuł podejmuje próbę przesłedzenia i zbadania ww. procesu poprzez wyodrębnienie systemu zapożyczeń, utrwalonych w języku rosyjskim w formie pisanej i ustnej.

IMPACT OF UKRAINIAN ON RUSSIAN AS A CONSEQUENCE OF “CROSSBREEDING” (METYSATSIA) — AN INTERACTION OF LANGUAGES

HALYNA NAMACHYNSKA

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych — Ukraine

ABSTRACT. In linguistics the term “metysatsia” is suggested for the nomination of a phenomenon of “interaction of related languages”, which, however, hasn’t come into active circulation in linguistic studies, but there is need to actualize it. The process of the Russian language’s influence on the Ukrainian one has been closely explored, but the reverse process of the impact of the Russian language on the Ukrainian one hasn’t been practically studied, though even Dahl’s Dictionary, which is the most authoritative explanatory dictionary of the Russian language of the late nineteenth century contains many Ukrainianisms. There is need to explore in details the outlined process distinguishing the system of borrowings that are fixed in the Russian language and speech. The article focuses on the above-mentioned problem.

Існує міф про вторинність української мови, нездатність її виконувати функції високорозвинених мов, що поширювався російською вульгарною наукою передусім у XIX ст. і популяризується сьогодні, насамперед у ситуаціях, коли йдеться про статус української мови як самостійної мови української нації, державної мови, мови титульної нації.

Українські діячі культури і науки, письменники, лінгвофілософи (С. Руданський, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський

та ін.) намагалися спростувати цей міф. Така робота повинна продовжуватися систематично, особливо в ситуації загострення мовних проблем в Україні.

Явище запозичення з української мови в російську частково досліджували корифеї українського мовознавства, зокрема О. Потєбня, Л. Булаховський, О. Горбач, Ю. Шевельов та інші вчені, уважаючи зазначене питання важливою проблемою українського мовознавства.

Мета цієї статті — описати факт наявності впливу української лінгвокультури на російську, указавши на його історичні витоки і причини.

Геополітичне та гео економічне розташування України є тим чинником, що сприяє її контактам з багатьма сусідніми країнами Європи, а також Росією. Через відомі історико-політичні причини найбільш виразні взаємодії, зокрема й мовні, спостерігалися саме між Україною і Польщею та Україною і Росією, що послідовно відображено і в їхніх лінгвокультурах.

Упродовж тривалого часу українці здійснювали благотворний вплив на розвиток російської культури, насамперед її літератури. Для номінації стилю такої літератури з'явився навіть термін “малоросійський стиль”¹. К. Харлампович, автор праці “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”, зауважував, що „питання про культурний вплив малоросів на великоруське суспільство не підлягає сумніву”². Він наводить вислів письменника П. Безносова, який наголошував: „Кожен знає, якими були сильними впливи на Великоросію, а особливо, Москву, [...] майже все піддавалося їх реформі, по крайності невідпорному впливу”³. К. Харлампович докладно описує, де саме працювали українці та які сфери діяльності росіян потрапили під найбільший український вплив: це насамперед релігія, освіта, наука і культура (предмети та способи навчання в школах різного ступеня, розвій бібліотек, науки, художньої літератури).

Буквар з тлумачним словником Лаврентія Зизанія Тустановського, що мав назву *Наука ко читанію і розуміню письма словенскаго...*, вперше надрукований в Україні, *Катехізіс* та *Граматика словенська*, чотири книги Кирила Транквіліона Ставровецького *Зерцало богословії, Євангеліє учительное* (*Перло многочинне*) викликали в Москві полеміку. За наказом царя Михайла (з подання Московського патріарха Філарета) у 1627 р. спалити всі примірники названих книг.

Саме українці перекладали для царя та інших впливових персон Росії українські книги⁴. Єпіфан Славенецький, автор фундаментальних праць *Лексикон греко-словено-латинський, Филологический лексикон*, у 1653 р. заснував у Москві першу греко-латинську школу, був її ректором та викладачем, досконало знав грецьку та латинь, зробив переклад церковно-слов'янського тексту Біблії, у 1663 році саме в Москві перевидав та написав передмову до Острозької Біблії.

Після приєднання України до Росії (1654 р.) українсько-російські мовні контакти стали більш регулярними, проте простежено неоднакове співвідношення взаємовпливу: актуалізувалися різні стильові сфери проникнення елементів однієї з мов в іншу, неоднаковим був ступінь адаптації взаємних запози-

¹ Див.: Т. В. Мопахова, *Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці*, Миколаїв 2015.

² К. В. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914, с. 111.

³ Там само.

⁴ Там само.

чень. У XVII – на поч. XVIII ст. мав місце загалом взаємний вплив мов, а згодом почав домінувати односпрямований вплив з боку російської мови⁵.

Після прилучення Лівобережної України та Києва до Російської імперії простежуємо велику хвилю міграції: саме вона вплинула на зростання зацікавленості Україною — її малярством, історією, письменництвом, піснями й музикою з боку російських письменників. Праця Г. Калиновського *Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии*, що була видана в 1776 р. в Петербурзі, “підживила” зацікавлення екзотичними для Росії українськими звичаями.

Здобутки й тематика української культури проявилися в різноманітних контекстах літературних і публіцистичних творів російських письменників, які були зацікавлені традиціями українського народу, його історією та культурою. Великою популярністю в Росії користувалися твори О. Сомова. Починаючи з др. пол. XVII ст., у творах російськомовних письменників часто з’являється українська тематика.

Одночасно відбувався і процес відродження української літератури. Завдяки І. Котляревському, Руській трійці, Т. Шевченку, Кирило-Мефодіївському братству та іншим видатним постатям і товариствам, для деяких російських письменників українство стає “культурним партнером”. Відчутним був у цей час і вплив саме української мови на російську, а не навпаки.

У російській імперії XVII ст. практично всі вищі церковні посади обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. Коли ж у Росії засновують духовні семінарії, то вчителями в них стають виключно українці, бо їх уважали найкращими педагогами.

Отже, українські вчені, високоосвічена еліта української нації відігравали величезну роль у розбудові московської культури та поширенні освіти⁶. „Як найбільший навчальний і науковий центр України Києво-Могилянська академія мала виняткове значення для розвитку освіти, науки і культури, утвердження національної самобутності. ... Упродовж тривалого часу академія постачала російській церкві й освіті високоосвічені кадри, серед яких були Стефан Яворський, Данило Туптало (Дмитрій Ростовський), Феофан Прокопович. Саме українці 1649 р. заклали в Москві першу школу вищого рівня”⁷. Російська мова у цей час формувалася за участю та під значним впливом української. Українська граматична наука (Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький) заклала підвалини російської літературної мови (граматика В. Адодурова, М. Ломоносова).

Є конкретні свідчення українського впливу та української присутності в російській мові того часу, серед яких виокремлюють “оплутування давнього *ђ* та *и* — це давня українська риса”⁸. У XVIII ст. простежено випадки невдоволення діячів російської культури з приводу українського впливу на російську мову. О. Сумароков, напр., так писав про стан російської мови, освіти та церкви: “Знатнейшія наши духовныя были ко стыду нашему только одни Малороссианцы, почти до времен владеющия нами Самодержицы: от чего все духовные слепо следуя их неправильному и провинциальному наречию вместо *во вѣки*

⁵ О. Б. Ткаченко, *Українсько-російські мовні контакти*, [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, редкол.: В. М. Русахівський, О. О. Тарапетко та ін., 2-е вид. випр. і доп., Київ 2004, с. 744–746.

⁶ Див.: В. А. Бокань, Л. Г. Польовий, *Історія культури України*, Київ 1998.

⁷ *Історія України*, відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев, Львів 2003, с. 177.

⁸ Б. А. Успенський, *Історія рускогого литературного языка XI – XVII вв.*, Будапешт 1988, с. 349.

и проч. Говорили *во вики*.... Ибо малороссияне то ввели: а потому что все школы ими были наполнены”⁹.

Започаткована вихідцями з України поетична творчість росіян була міцно пов’язана з південноруською писемною традицією. Великоруські автори у своїх віршах орієнтуються на українську мову¹⁰.

Факт впливу української мови на російську літературну мову у XVII ст. загальноновизнаний у російському мовознавстві. Про це в др. пол XX ст. писав і В. Виноградов: „Так называемая Юго-Западная Русь становится во второй половине XVII в. посредницей между Московской Русью и Западной Европой, и русский литературный язык подвергается сильному влиянию украинского литературного языка (церковнокнижного, светско-делового и художественного)”¹¹. Як бачимо, В. Виноградов зауважив розвиток стилів української мови, яку згодом почнуть називати нерозвиненою, такою, що не має своєї стилістики, штучною.

Цікаво, що не виявляли русизмів в українській мові фактично до кінця XVII ст. Не знайшла їх В. Титаренко в українських пам’ятках XVI – XVII ст.¹². Отже, українська мова цього періоду зберігала свою самобутність і мала більший вплив на мову російську, аніж навпаки.

Згодом відбуваються кардинальні зміни: вже починаючи з XVIII ст., коли видано укази про заборону української мови. 1690 р. — Собор Російської Православної Церкви засудив “кієвскія новыя книги” С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровцевого, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Равидиловського та інших, наклавши на них “проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многогубо”. 1720 р. — указ Петра I про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, які потрібні „для повного узгодження з великоросійськими, з такими ж церковними книгами справляти..., щоб жодної відмінності і окремого наріччя в них не було”¹³. Про це було сказано так: „Его императорскому величию ведомо учинилось, что в киевской и черниговской типографиях книги печатаются несогласно с великороссийскими [...]. Того ради его императорское величество повелел никаких книг, кроме церковных прежних не печатать, да и старыя церковныя книги к печати справлять с теми великороссийскими, дабы никакой розни и особого наречия во оных не было”¹⁴.

У 1729 р. виходить наказ Петра I про перепис з української мови на російську всіх державних постанов і розпоряджень, з 1731 р. вступає в дію вимога цариці Анни Іванівни про вилучення книг старого українського друку. Протягом XVIII ст. такі накази повторюються. У 1763 р. виходить указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії. 1769 р. — заборона Синоду Російської Православної Церкви на друкування та використання українського “Букваря”¹⁵. “1784 р. — переведення викладання в Києво-Могилянській академії на російську мову. 1786 р. — Київський митрополит С. Мисливський наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви і правила службу Божу “голосом, свойственнымъ російскому наречію”.

⁹ Там само, с. 349.

¹⁰ Там само, с. 333.

¹¹ В. В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков*, Москва 1982, с. 25.

¹² Див.: В. Титаренко, *Лексика інішомовного походження в північноукраїнських пам’ятках XVI – XVII ст.*, автореф. дис. канд. філол. наук, Житомир 2007, с. 14–15.

¹³ Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин, *Мова і нація*, Тези про місце і роль мови в національному відродженні України, Львів 2012, с. 27.

¹⁴ *Історія України ...*, с. 177.

¹⁵ Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин, *Знач. джерело*, с. 27.

Те ж саме було заведено в школах України. 1862 р. — закриття в підросійській Україні українських недільних шкіл — безоплатних для навчання дорослих. 1863 р. — циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою, якої „не было, неть и быть не может”¹⁶. Того ж року заборонено поширення в російській імперії львівської газети „Мета”.

Поступово українську мову витісняли з навчальних закладів. Російське самодержавство боялося активного функціонування української мови, виокремлення її самобутніх рис, зокрема тих, що вирізняли б її від російської мови.

Почався відкритий наступ царизму на національні права українського народу. У 1862 р. закривають недільні школи. У 1864 р. видано статут про початкову школу: навчання повинно проводитися лише російською. 1876 р. — указ Олександра II (Емський указ) заборонив довіз в імперію будь-яких книжок і брошур „малоросійським нарiччям”, заборону друкування оригінальних творів і перекладів, крім історичних документів та творів художньої літератури, у яких, однак, „не допускати жодних відхилень від загальноновизнаного російського правопису”¹⁷. Були заборонені також сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот українською мовою.

Відзначаючи українське літературне відродження і швидкий зріст української культури з поч. ХХ ст., російський дослідник В. Піксанов наголошував, що „у двадцятих і тридцятих роках можна було спостерігати дуже характерну експансію, своєрідний експорт української культури в культуру російську... Українці створюють в російській культурі цілий особливий рух, і вже сучасники прямо говорять про „українську школу” в російській літературі. Це було „целое вторжение украинской стихии в русскую культуру”¹⁸.

Хоч Україна тривалий час і знаходилася в складі Російської імперії, уряд якої категорично й послідовно забороняв українську мову спеціальними циркулярами, не визнавав її статусу як самостійної мови української нації, українська мова, очевидно, має велику впливову силу, енергетику, оскільки, незважаючи на існування низки перепон для її природного поступу й розвитку, не лише розвивалася, але й збагачувала мову сусіда, так званого „старшого брата” численними запозиченнями, що однак замовчувалося, проте названий факт можна вважати ще одним доказом синергетики української мови, доказом її впливової потужності, живильної сили й для інших мов.

Факти мовного впливу української мови на російську були зафіксовані у творах письменників, які писали російською, збагачуючи її численними українізмами. Лексичні українізми активно функціонували в російськомовному художньому й публіцистичному дискурсах ХІХ ст. (Т. Шевченко, М. Старицький, М. Гоголь, В. Короленко, Є. Гребінка та ін.), і саме завдяки популярності російськомовних творів українських письменників українські лексичні елементи ввійшли в активний російськомовний обіг, збагатили лексичний склад російської мови та вплинули на розвиток її стилістики¹⁹. Згодом українська тема

¹⁶ *Історія держави і права України*, підручник, А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батриченко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського, Київ 2003.

¹⁷ Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин, *Зазнач. джерело*, с. 28.

¹⁸ П. Голубенко, *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*, Київ 1993, с. 187.

¹⁹ Див.: Г. Я. Намачинська, *Українізми у російськомовних художніх текстах Т. Шевченка „Наймичка», „Княгиня», „Музикант» та „Капітанца», [в:] „Наукові записки. Серія: Мовознавство”, відп. ред. Т. П. Вільчинська, Тернопіль 2014, с. 128–131.*

репрезентується також у творах відомих російських письменників ХХ ст., серед яких О. Толстой, О. Купрін, І. Бунін, І. Еренбург, але це вже відбувалося за умов надто обмеженого функціонування української мови, штучного сповільнення її розвитку.

Наголосимо услід за П. Голубенко, що „українські впливи в російській культурі виявлялися і діяли двома шляхами: 1. Безпосереднім включенням творчих сил з України, які писали російською мовою, в російський культурний процес і 2. Шляхом знайомства росіян з українською культурою і з творчістю українців. Сила українського впливу була обумовлена не тільки наявністю значного числа талантів серед українців, а й національною своєрідністю української культури. Це зовсім не випадково, що реформатором в російській літературі вважається багатьма критиками українець Микола Гоголь. Українські елементи, зокрема національна органічність і народність української літератури, діяли творчим ферментом в розвитку російської літератури. Україна не була пасивним учасником російського життя, а була суверенним співтворцем культурних вартостей, у яких виявлявся український національний геній”²⁰.

Факти мовного впливу фіксувалися не лише в художньому й публіцистичному дискурсах, але й у лексикографічних джерелах, зокрема цей процес відображено та відповідно кваліфіковано в тлумачному словнику В. Даля. Але до цього часу тлумачний словник В. Даля (лексикограф однозначно визнавав статус української мови власне як мови української нації) у зазначеному ракурсі не розглядався.

Погодимось з думкою Л. Булаховського, який, посилаючись на праці С. Младенова, І. Бодуена де Куртине, О. Потєбні, зазначив: „Мов, які б більше чи менше не підлягали стороннім впливам навіть у відсталих (дикунських) народів, народів, що живуть найбільш ізольовано, досі не виявлено”²¹. Зрозуміло, що контакти української і російської мов, метисація²² як наслідок взаємодії, власне, споріднених мов потребує переосмислення, оскільки багато років наголошувалося на значному впливі виключно російської мови. Так. Цей вплив був значним унаслідок відповідної імперської мовної політики русифікації, однак потребує глибокого вивчення факт метисації в умовах, коли ще не було сильного політичного тиску Російської імперії на українську мову, коли вона ще не переслідувалася. Власне в той час вона залишила значний слід як у мовленні, так і в мовній системі російської мови, для чого були, як зауважувалося вище, відповідні передумови, що підтверджується фактами, спостереженнями і відомих російських мовознавців, які зуміли об’єктивно оцінити мовну ситуацію.

Усе викладене дає право стверджувати, що вплив української мови на російську внаслідок відповідної метисації був безумовним, цілком логічним, виправданим, однак не визнаним Російською імперією або навіть прихованим нею. Було створено міф, що українська мова є діалектом мови російської. До речі, є чимало свідчень про те, що факти української культури Російська імперія робить спробу присвоїти собі, навіть інколи вступаючи в суперечність зі своїм великодержавним світоглядом. П. Голубенко з цього приводу наводить цікаві факти: С. Левицький низько оцінював розвиток російської філософської

²⁰ П. Голубенко, *Зазнач. джерело*, с. 194.

²¹ Л. А. Булаховський, *Про змішаний характер усіх мов*, [в:] Його ж, *Вибр. праці*, в 5 томах, Київ 1975, т. 1, с. 266.

²² Див., напр.: О. Штурнак, *Мовна контакти як об’єкт вивчення*, [в:] “Теле- та радіо-журналістика”, Зб. наук. пр. Львів. нац. ун-ту ім. Ів. Франка, гол. ред. В. В. Лизанчук, вип. 8, Львів 2009, с. 119–130.

думки XVIII ст.; професор А. Філіпов йому заперечив: „Уже в XVIII веке жил и учил замечательный украинский философ Г. Сковорода... Перед нами поразительно стройная и глубокая система философии, которая ни в чем не уступает философии В. Соловьева. Сковорода писал по-русски, стало быть, его можно рассматривать русским философом с таким же правом, как Гоголя — русским писателем”²³. Але ж Г. Сковорода не писав російською мовою²⁴.

Отже, з одного боку, росіяни привласнюють напрацювання українських діячів культури, “обкрадають” українців, а з іншого, намагаються принизити українську культуру як культуру, нижчу порівняно з російською. Усе сказане стосується й української мови, яку робили спробу репрезентувати так, щоб вона виглядала як “бліда копія російської”²⁵.

Українська мова так чи так впливала на російську, була її донором, збагачувала її лексичний склад, стилістику (факт вироблення “малоросійського стилю” в російській літературі). Яскраво представлена і просвітницько-популярна місія українських письменників в аспекті репрезентації відповідного статусу української мови, її багатства та краси впродовж усього часу існування контактів між Росією та Україною в умовах близького сусідства, що потребує докладного, всебічного опису.

²³ Цит. за: П. Голубенко, *Знач. джерело*, с. 226.

²⁴ Л. Ушкалов, *Творчість Григорія Сковороди в дзеркалі статистики*, [в:] „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”, Львів 2006–2007, с. 400–407.

²⁵ О. Б. Ткаченко, *Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу)*, Київ 2006, с. 234.